

VALLÁS MINT A TOTÁLIS FÜGGŐSÉG ÉRZÉSE

F. D. E. Schleiermacher vallásértelmezése

Világlátás - világ alkotás

Az ember mindig büszke volt egy különleges képességére, a gondolkodásra. Ez a különös, nehezen definiálható jelenség — történés, aktivitás — egy másik — nem kevésbé különös és nehezen definiálható — jelenséggel kapcsolódik össze: a szabadsággal. E két kölcsönösen feltételezi és erősíti egymást. A gondolkodás és az értelmi megismerés a szabadság támasza, hiszen csak akkor vagyok szabad, ha megismerem és megdöntve fontolóra veszem szabadságom lehetőségi terét, és felismerem ill. kigondolom a benne megvalósítandó ill. megvalósítható célokat, valamint felismerem az ilyenformán szabadon és értelmesen kiválasztott cél megvalósításának eszközeit. A szabadság viszont a gondolkodás lehetőségi feltétele, hiszen csak a dolgokkal szembeni szabad viszonyulásban lehet őket megismerni a biológiai életszükségletek perspektíváját meghaladó dimenzióban, vagyis önmaguk valóságában. Igaz megismerésre csak szabad megismerő képes. A gondolkodásnak elvileg minden valóság, még a semmi is tárgya lehet, mindazonáltal van egy bizonyos alaprétege, amely nem annyira tárgya, mint inkább támasztéka, amelyen állva szabadon viszonyulhat a számára megnyilvánuló dolgokhoz. Ezt az alapréteget a szemhez hasonlíthatjuk, amely nem magát látja, hanem általa és belőle kiindulva látszanak a dolgok. A gondolkodás „szemét” szemléletek alkotják. Az európai szellemi térben négy szemléleti-gondolkodási formát különböztethetünk meg: a tudományt, a filozófiát, a vallást és a művészetet. A gondolkodás ezen szemléletek perspektívájában fordul oda a gondolkodnivalóhoz, illetve ezen szemléletek látóterében mutatkozik meg számára a gondolkodnivaló. A tudós, a filozófus, a próféta és a művész más és más módon tekint a világra, és mindegyik a maga szemléleti formája, gondolkodásmódja, -stílusa — a szó eredeti értelmében vett *teóriája* — szerint látja azt, ill. lát világot. Aki a nyugati kultúrában gondolkodik, ezen formák egyikében, vagy több forma metaszével gondolkodik. Kultúránk egésze ezen szemléletmódokban megnyilvánuló valóság-aspektusoknak az összképe, látványa. Európai kép, — összetett kép, összetett európai szemmel.

Hogy ezek a szemléletmódok mennyire beágyazódtak s egyben kikristályosodtak, azt jól mutatja hosszú történelmük, és az, hogy az európai gondolkodás külön-külön is számon tartja alakulásuk folyamatát. Ezért beszélünk tudomány-, filozófia-, vallás- és művészettörténelemről. Ezek a történelmek nem a vonatkozó gondolkodási formában nyert ismeretek időbeni sorozatát — egymást követő történetek katalógusszerű felsorolását — jelentik, hanem ezeknek a szemléleteknek a belső változásait: történelmet, ami a történetekben megjelenik. Ez a történelem a filozófiában és a művészetben a legnyilvánvalóbb, az előbbiben a filozófiatörténeti korszakok egyben a filozófiai gondolkodás különbözőségét jelenítik meg, miközben a filozófiai gondolkodás tárgya lényegben minden korszakban ugyanaz. A művészeti látás-gondolkodásmód korszakos változásai pedig egyenesen szembeötlőek az antikvitástól a posztmodern művészetig. Ha nem is ilyen látványos, de hasonló paradigmaváltások alkotnak történelmet a tudományban és a vallásban is. A gondolkodás szemléleti formáiban beállt változások eredményképpen nem ugyanarról a világról szerzünk különböző mélységű és típusú ismeretet, hanem különböző világokat látunk. A klasszika világa egészen más, mint a barokké, a középkori világ lényegesen különbözik a felvilágosodásától, mert lakói-alakítói különbö-

zőképpen gondolkodtak, azaz más szemmel szemlélték a világot. A világszemlélet pedig, ha kellő intenzitással és mélységben gondolkodik, nem részismeretek kisebb-nagyobb halmazát állítja elő, hanem világokat alkot, természetesen kultúrának nevezett szellemi világokat, de manapság a technika formájában már anyagi világot is.

Versengő szemléletek

Az európai gondolkodás sajátossága ennek a négyes osztatú világszemléletnek a fennállása, ez adja kultúránk gazdagságát és termékeny dinamikáját. Nem mentes azonban a konfliktusoktól. Az egyes szemléleti formák ugyanis olykor versengenek, az egyik a másik fölébe akar kerekedni, magának követelvé a kulturális világalkotás illetékességét és egyedül jógát. Ez történt többé-kevésbé a középkorban, amikor a vallás tekintette magát meghatározónak, és ez történik manapság, amikor a tudomány igényli magának a végső szintézis megalkotásának kizárólagos képességét. Az is megesik, sőt valójában tartós jelenség, hogy az egyik magába igyekszik olvasztani a másikat, például a romantikában a művészet, manapság pedig a tudomány a filozófiát. Az sem ritka, hogy egyik vagy másik lemond konstitutív, kultúraalkotó szerepéről, önként visszavonul, és átadja magát a kötetlen tetszőlegesség kötelezettségét nem támasztó — mert semmi ilyesmit nem észlel —, ezért kultúrát sem építő játékosságába. Napjainkban talán a művészetről mondhatjuk el ezt a leginkább. Némelykor egyik-másik gondolkodásforma háttérbe szorul, s vele az a világ, szellemi horizont is, ami csak az ő perspektívájában látszik, és eddigi folyamatos és elszánt szemlélődésének eredményeképpen épült be a kultúrába. Korunkban különösen a vallást fenyegeti az a veszély, hogy kiszorul vagy egyenesen kiparancsolják a nyilvános kultúra terepéről, arra ítélvén, hogy a magánélet világában húzódjon meg. Csakhogy a magánélet elsősorban nem a kultúrát tápláló, hanem a kultúrából táplálkozó életrezt, az érvényesnek tekintett kulturális mintákból építkező szféra. Így ha a vallást ide számúzzik, akkor gyakorlatilag kivonják a szemléleti formák világepítő dialógusából, ennek folytán előbb-utóbb a magánéletben is elveszíti orientációs szerepét — hiszen nem tud számára semmi lényegeset adni —, és csupán kulturális emlékként él tovább. Noha ez sem lebecsülendő, hiszen a történelmség iránt érzékeny európai ember számára a múlt világai, szellemi építményei, ha a jelenben nem is lakja azokat, de figyelmeztetésként, alternatívaként mégiscsak jelen vannak a világában, s ezáltal kultúrájában is. Ám immár csupán *velük*, de nem *belőlük* él.

Ami a vallást illeti, ez az állapot nem új keletű — vagy éppen nagyon is új, hiszen a vallás emberemlékezet óta az emberi kultúrának nem egyszerűen az egyik, hanem a meghatározó eleme, a többi szemléleti formát is magába fogadó kötőeleme volt. Mindenesetre a 17-18. századi európai felvilágosodás óta hol gyengébben, hol erősebben megfigyelhető a vallás hátérbe szorításának, szorulásának tendenciája. Szerepét előbb átvette a filozófia, majd a kanti modellben az erkölcs. Manapság a tudomány igyekszik átvenni a vallás korábbi szintetizáló szerepét és végső orientációs funkcióját.

A vallás rehabilitálása

Ez ellen lépett fel, ha nem is elsőként, de nagy hatással F. D. E. Schleiermacher (1768 - 1834) német evangélikus lelkész, teológus, filozófus. A vallásról szóló művét a 19. század előestéjén, 1799-ben jelentette meg.¹ A mű alcíme világosan megnevezi a műfajt és

¹ A *vallásról*. Beszéd a vallást megvető művelt közönséghez. (Ford. Gál Zoltán) [»Osiris Könyvtár« — Filozófia] Osiris Kiadó, Bp., 1998.

a szerző által megszólított olvasóközönséget: *Beszédek a vallást megvető művelt közönséghez*. A „beszéd” műfaji megjelölés azt jelzi, hogy a szerző a vallás jelenségét nem az értékmentes megfigyelő pozíciójából szemléli, nem tudományos értekezést kínál, hanem megszólít. És akiket megszólít, azok sem egy szaktudomány képviselői, talán még csak nem is tudósok, filozófusok vagy teológusok, hanem a széles értelemben vett művelt közönség. Schleiermacher ugyanis nem filozófiai problémát érzékel a vallással kapcsolatban, hanem olyan mélyebb, gondolkodásbeli változást, ami a vallás helytelen értelmezése folytán megfosztja a kultúrát attól a szemlélettől — következőképpen attól a szellemi látványtól —, amit a vallási létészlelés nyújt, és ami nélkül hiányos a kultúra készlete, melyet a hiteles és értékes emberi létezés számára kínálhat. Ezért fordul a „műveltekhez” — azokhoz tehát, akik a kultúrát művelik, s ezáltal létrehozzák.

Schleiermacher egyrészt arról akarja meggyőzni a művelt publikumot, hogy a vallás lényegileg hozzátartozik az emberi létezéshez, másrészt arról, hogy „szükségképpen és magától ered minden jobb lélek bensejéből, hogy megvan a saját területe a lelkiéleten belül, ahol korlátlanul uralkodik...” (24) A felvilágosodás idején általános felfogás szerint a vallás tulajdonképpen metafizika, ami a valóság végső természetét fogalmazza meg. A felvilágosult deizmus ennek alapján bírálja az ún. „pozitív vallások”-kat, amelyek a tiszta észvallást, úgy mond, emberi képzetekkel, történelmi eseményekkel vegyítve meghamisítják. A moralista értelmezés szerint a vallás lényege az erkölcs, ám az erkölcsi parancs önmagában az emberi ész alkotóeleme, ezért a vallás csupán sajátos elemekkel támogatja az ésszerű erkölcs gyakorlását. E két elgondolással szemben állítja Schleiermacher a vallás önállóságát. A vallás lényege az univerzum mint végtelenség „szemlélete” (Anschauung) és „érzése” (Gefühl), ami az univerzum ránk ható „cselekvésének” az eredménye. Az istenképzet nem lényeges eleme, azoknál alakul ki, akik az univerzum cselekvését „nem tudják másként, csak egy szabad lény formájában elgondolni” (71).

Hasonlóan vélekedik *A keresztény hit* (1821)² című művében, ami megkísérli rendszeres formában bemutatni a kereszténységet. Így fogalmaz: „A vallás az abszolút függés megérezése-átérezése.”³ Ez a kijelentés az emberi öntudattal kapcsolatos fejtegetésbe illeszkedik.⁴ Az öntudat egyrészt valami állandó — ez a mozzanat adja az önazonosságot —, másrészt a kívülről érkező hatások révén változó. Ez utóbbi elem folytán az emberi önazonosság nem merőben kibontakozás, hanem ki van téve történéseknek, eseményeknek, találkozásoknak — melyek együttesen a sorsot alkotják —, ezért „gyarapodó meghatározottság” (eine wachsende Bestimmtheit): *történelem*. Az öntudatnak az eseményeket észlelő, azokra reagáló képességét nevezi Schleiermacher „érzékenység”-nek (Empfindlichkeit), míg az elsőt, a befogadót, az állandót „öntevekenység”-nek (Selbsttätigkeit). Az öntevekenység, vagyis az öntudat önazonosságként való kibontakozása a szabadság érzését kelti, míg az érzékenység aktivitása a függőség érzésében (Gefühl der Abhängigkeit) nyilvánul meg.

A két érzés konkrétan csak részlegesen és feltételesen — Schleiermacher kifejezésével: „uneigentlich” — lép fel, ezért „öntudatunk mint világban való létünk tudata csak mint egy sor részleges szabadságézés és függőségézés nyilvánul meg”. A szabad öntevekeny-

² *Der christliche Glaube*. Otto Hendel, Berlin, 1960.

³ „Religion ist das Gefühl der schlechthinigen Abhängigkeit” (4. §.)

⁴ Schleiermachernek az öntudatra vonatkozó fejtegetésekhez lásd: THIELICKE, HELMUT: *Glauben und Denken in der Neuzeit*. Die großen Systeme der Theologie und Religionsphilosophie. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, ²1988., 311. kk. o.

ség mindig csak töredezetten realizálódik; ugyanakkor sehol nem létezik csak függőség — sem a társadalmi, sem a természeti területen —, mert ha még oly csekély mértékben is, de még a ránk ható „világi testek” (Weltkörper) is kiváltak bennünk valamilyen mértékű ellenhatást.

Találunk azonban magunkban egy alapérzést, amelyben teljes mértékben és maradéktalanul függőnek („schlechthin abhängig”) érezzük, azaz feltétlenül, tisztán és osztatlanul függőnek tudjuk magunkat. Ez az alapérzés a vallásosság még oly különböző megnyilvánulásainak a közös mozzanata, és ez az, ami a vallásosságot minden más érzéstől megkülönbözteti.

Ez az érzés valóban különleges és egyedül áll az egyéb érzések között — már csak azért is, mert amazok mindig csak föltételes, a szabadság tudatával kevert függőségérzést ismernek. Ezért azt a kérdést, hogy honnan ered ez az érzés és mire vonatkozik, soha nem lehet megválaszolni egy világ-immanens tárgy megjelölésével, de még az időbeni lét összességével sem, mert mindezekkel kapcsolatban éppenséggel csak a föltételes függőség áll fenn, és mert esetükben nem nélkülözzük az ellenreakció lehetőségének, azaz a szabadságnak legalább a minimumát. Mindezzel szemben a *schlechthinige Abhängigkeit* fogalma azt mondja, hogy a szabadságra való képességünkkel egyetemben függőek vagyunk: a szabadságot ugyanis nem szabadságban nyertük, hanem benne, a szabadság közegében találjuk magunkat, *adományként* a miénk, és ennyiben szabadokként végső soron ismét csak függők vagyunk. Következőképpen a *schlechthinige Abhängigkeit* egy olyan valóságra utal, amely meghaladja a térbeli és időbeli lét összességét. Ezért ezt a valóságot „isten”-nek nevezzük, és minden egyéb léttől független, különböző valót értünk rajta.

Mit tanulhatunk Schleiermachertől?

Az európai gondolkodás szövetében kirajzolódó számos eszme közül talán a szabadság a legjellegzetesebb. A nyugati ember a szubsztanciális öntudat értékének vonzásában él, és ezt a bibliai vallások a személyes teremtő és megváltó Isten fogalmával csak még jobban megerősítik. Az öntudat a szabadság és felelősség tudata. A szabadságról elmélkedő európai gondolkodás azonban feltárta, hogy a szabadság nem valamiféle homogén közege vagy egyenesen légüres tér, hanem olyan öntudatos lény önérvényesítésének a lehetősége, aminek egy összetett valóság reális tárgyi világával kell számolnia. Minél pontosabban ismerem meg a körülöttem lévő, engem hordozó tárgyi világot — törvényeivel és szükségszerűségeivel egyetemben —, annál inkább van lehetőségem a szabadságra, azaz a felismert szükségszerűségekhez való szabad és felelős viszonyulásra. Ha tévedésben vagyok a világot és a léteket illetően, akkor nem lehetek szabad. Aki a létet meghatározó függőségekre figyelmeztet, az a legkevésbé sem támadja, sokkal inkább artikulálja és védelmezi szabadságomat. Schleiermacher azt érteti meg velem, hogy az univerzum — Isten — a szabadságomnak nem a határpontja, amibe beleütközöm, hanem a lehetőségi föltétele, alapja, ami eleve hordoz. Amitől elemi módon és minden tekintetben függök, az nem valami anyagi kötöttség, materiális határ, hanem szellemi minőség. A szellemi minőségektől való függés pedig soha nem korlát, hanem sokkal inkább vonzás. Nem menekülni kell tőle, hanem keresni kell, hogy létmegtartó függőségi kapcsolatba léphessek vele. Isten nem határa a szabadságomnak, hanem célja. Mint célt olyan mértékben észlelem, amilyen mértékben a tőle való függést észlelem. Erre pedig a vallás nevel. A helyes és értékes, abszolút — szabadságot termő — függés megtapasztalásának és gyakorlásának tanítója.